

stowskiej, zdolnej do powstrzymania agresji niemieckiej. Fiasko rokowań w sprawie utworzenia angielsko-francusko-radzieckiego sojuszu odpornego przeciwko faszystowskiemu zakusom, skłoniło ostatecznie ZSRR do rozpoczęcia rozmów z hitlerowskimi Niemcami i podpisania 23 sierpnia 1939 r. tzw. układu Ribbentrop-Mołotow. Posunięcie to było podyktowane, jak piszą autorzy, koniecznością uniknięcia przez ZSRR izolacji politycznej i wojny na dwa fronty, tzn. z hitlerowskimi Niemcami i faszystowską Japonią oraz zyskania na czasie celem dokonania niezbędnych przygotowań do nieuniknionej konfrontacji zbrojnej z Niemcami (ss. 129 - 134).

Autorzy sporo miejsca poświęcają radzieckiej polityce zagranicznej w latach 1933 - 1945, analizując tę problematykę na tle całokształtu wydarzeń i sytuacji międzynarodowej w Europie i w świecie. Oceniając posunięcia rządu i dyplomacji radzieckiej na arenie międzynarodowej, weryfikują i demaskują tezy i koncepcje historiografii burżuazyjnej dotyczące polityki wewnętrznej i zewnętrznej ZSRR w latach 1933 - 1945. Autorzy podkreślają m. in., że błędne jest stanowisko niektórych historyków burżuazyjnych starających się wykazać, że II wojna światowa nie wybuchłaby, gdyby Związek Radziecki nie zawarł układu o nieagresji z hitlerowskimi Niemcami w sierpniu 1939 r., gdyż „rządy Anglii i Francji posiadały dokładne informacje o tym, że Hitler już 11 kwietnia 1939 r. zatwierdził dyrektywę agresji na Polskę nie później niż do końca sierpnia 1939 r. (*Fall Weiss*). Ale mimo to, odrzuciły one radziecką propozycję podpisania układu o wzajemnej pomocy i tym samym świadomie porzuciły sojuszniczą Polskę na pastwę losu” (s. 135).

Zdaniem autorów, istniała jedna szansa uniknięcia konfliktu zbrojnego, mianowicie — „gdyby Anglia i Francja oraz Stany Zjednoczone zjednoczyły się z państwem radzieckim w walce o pokój i utworzenie systemu bezpieczeństwa zbiorowego” (s. 135).

Choć z niektórymi tezami autorów można by polemizować, to ogólnie rzecz biorąc omawiana książka, oparta na szerokiej bazie źródłowej i faktograficznej, stanowi cenny wkład do najnowszej historiografii, poświęconej dobie faszyzmu i II wojny światowej.

Józef Fiszer

TOMASZ STRZEMBOSZ: *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939 - 1944*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, 528 ss.

Autor recenzowanej książki znany jest od lat z publikacji poświęconych dzięjom okupacyjnym i konspiracyjnym Warszawy. Celem omawianej tu pracy jest ukazanie przebiegu i skutków licznych walk zbrojnych — poza jawnymi walkami powstańczymi — stoczonych przez warszawskie Podziemie w okresie od października 1939 r. do lipca 1944 r.

W przedmowie autor zwraca uwagę na istotne znaczenie krótkich, z pozoru drobnych starć zbrojnych, które stały się „trwałym elementem okupacyjnej codzienności” stolicy. Twierdzi, że przyczyniły się one z pewnością do zachowania zagrożonej łamaniem praw ludzkich równowagi psychicznej mieszkańców Warszawy, przekonały ich też o tym, że zbrodnie hitlerowskie nie ujdą bezkarnie.

Publikacja nie jest opracowaniem syntetycznym, lecz pierwszą próbą zestawienia i podsumowania krótkich walk zbrojnych Podziemia warszawskiego. Nie zawiera opisu wszystkich, nazbyt licznych starć, nie wyczerpuje też całej, związanej z nimi problematyki z dziedziny socjologii, psychologii, kultury. Autor wyraża nadzieję,

że czytelnik sam odtworzy — na podstawie licznych faktów — charakter i okoliczności, w jakich trzeba było prowadzić nieprzerwane walki z hitlerowskim okupantem.

Książka została oparta na bogatym zbiorze materiałów źródłowych. Szczególnie cenne są nieznanne dotychczas dokumenty niemieckie, mianowicie fragmenty sprawozdań okresowych i meldunków dziennych dowództwa okręgu wojskowego w Generalnej Guberni, warszawskiej nadkomendantury polowej, dokumenty policji bezpieczeństwa i policji porządkowej oraz urzędów pracy dystryktu warszawskiego. Ich treść informuje o rzeczywistych stratach zadanych Niemcom przez warszawskie Podziemie, ukazuje też jego wysiłek zbrojny widziany oczami Niemców.

W pierwszej części książki autor opisuje Warszawę jako teren walki konspiracyjnej. Podkreśla specyficzne warunki panujące w stolicy, warunki, które — jak w żadnym innym mieście Generalnej Guberni — umożliwiły prowadzenie na szeroką skalę akcji zbrojnych. Były one kontynuowane nieprzerwanie aż do wybuchu powstania warszawskiego mimo ciągłych kontrakcji i zbrodniczych odwetów okupanta. Autor zaznacza też, że obok tych warunków zasadnicze znaczenie w skutecznej działalności stołecznego Podziemia miała również postawa mieszkańców Warszawy. Liczył się tu ich optymizm, niezawodna pomoc okazywana konspiratorom, bierny opór wobec okupanta.

Wątpliwości budzi wypowiedziana w tym miejscu opinia o sprzężeniu gotowości konspiracyjnego współdziałania warszawiaków z ich rozgoryczeniem, „czasem wręcz wybuchem nienawiści” do przedwojennego „reżimu” w Polsce, który doprowadził do klęski 1939 r. Niezależnie od realnych postaw społeczeństwa stolicy wobec rzeczywistości Polski przedwojennej, przyczyny klęski wrześniowej — jak wiadomo z wypowiedzi historyków, politologów, socjologów — nie ograniczały się przecież do nieudolności „dygnitarzy sanacyjnych” i dowódców wojskowych (wielu dowódców było doskonałych), a tkwiły przede wszystkim w słabości niedawno wskrzeszonego państwa polskiego.

Do obrazu Warszawy jako terenu walki konspiracyjnej należy bezsprzecznie opis środowiska niemieckiego, istniejącego tam przed i w chwili wybuchu wojny. Wydaje się jednak, że obszernie omówienie hitlerowskiego aparatu terroru i rozmieszczenia sił niemieckich na terenie miasta w okresie okupacji winno stanowić osobny rozdział, zwłaszcza że objętością omówienie to dorównuje następnemu (II) rozdziałowi (*Sily warszawskiego Podziemia, jesień 1939 – jesień 1942*). Obok opisu środowiska niemieckiego przydałoby się również omówienie środowiska kolaborantów innych narodowości (m. in. Ukraińców), zamieszkujących Warszawę.

Trzonem książki są trzy rozdziały (IV, VIII i IX), poświęcone opisowi akcji zbrojnych. Czas trwania akcji podzielił autor na trzy okresy: od października 1939 do września 1942, od października 1942 do marca 1943 i od kwietnia 1943 do lipca 1944 r. Taki podział może wywołać zastrzeżenia. Warszawa stała się z pewnością już w 1939 r. ośrodkiem ruchu oporu, jednakże akcje zbrojne — jako jeden z wielu przejawów walki konspiracyjnej — rozpoczęły się później. Za pierwszą uznaje się powszechnie akcję „Wieniec”, przeprowadzoną w październiku 1942 r. przez oddziały saperskie Okręgu Warszawskiego AK — człon stołecznego Związku Odwetu. Jej sukcesem było sparaliżowanie na kilkanaście godzin warszawskiego węzła kolejowego. Starcia, które autor wylicza do tego momentu, raczej nie posiadały wyraźnych znamion akcji zbrojnych (nawet zamach bombowy na kasyno gry przy al. Szucha w dniu 19 maja 1942 r.). Były to bowiem w przeważnej mierze akcje dywersyjne, wyrokowe, sabotażowe. Także nie wszystkie, wyszczególnione przez autora, akcje rozpoczęte akcją „Wieniec”, dokonywane przez AK, GL, AL, a trwające do po-

wstania warszawskiego, mogą uchodzić za akcje zbrojne. Niektóre należałoby raczej wyeliminować z poszczególnych rozdziałów opisujących typowe, zdecydowanie zbrojne walki i ująć osobno.

W ostatnim rozdziale pracy autor przedstawia konsekwencje walk zbrojnych warszawskiego Podziemia — ich znaczenie moralne, skuteczność, wreszcie straty polskie i niemieckie. Rozważa tu relacje między walką a eksterminacją. Dochodzi do wniosku, że zagadnienie to — przy wnikliwej analizie przejawów walki i przejawów eksterminacji — jest zagadnieniem skomplikowanym. Powołując się m. in. na okresy eksterminacji ukazane w *Warszawskim pierścieniu śmierci* Władysława Bartoszewskiego, przychyła się do jego opinii, że egzekucje dokonywane w Warszawie na Polakach w poszczególnych okresach okupacji były w zasadzie niezależne od walk zbrojnych prowadzonych przez Podziemie. W istocie bowiem Niemcom chodziło o wyniszczenie narodu polskiego. Egzekucje wzrastałyby więc niezależnie od aktywności polskiego ruchu oporu. Wydaje się jednak, że ta hipoteza będzie nadal budziła wątpliwości, zwłaszcza w odniesieniu do akcji, które pociągnęły za sobą niewspółmiernie wielką liczbę ofiar. Przykładem takich akcji jest z pewnością zabicie Igo Syma, które spowodowało nieobliczalne straty w polskim kręgu aktor-skim. Obok twierdzenia, że „walka zbrojna nie była powodem rozpoczęcia i kontynuacji akcji wyniszczającej”, autor zaznacza, że liczne starcia zbrojne na terenie Warszawy znalazły przede wszystkim usatysfakcjonowanie wśród społeczeństwa polskiego, poza tym miały one to dodatkowe znaczenie, że zachwiały wśród Niemców przekonanie o pożądanym skutkach terroru. Wydaje się, że sprawy te pozostaną w dalszym ciągu przedmiotem podzielonych zdań historyków.

Wyrażone wątpliwości nie obniżają wartości książki. Jej walory polegają przede wszystkim na ukazaniu różnorodnej działalności warszawskiego Podziemia od pierwszych miesięcy okupacji, na zarejestrowaniu bardzo licznych, dotychczas dołądnie nieznanych przejawów konspiracji, na zobrazowaniu nieustraszonej postawy żołnierzy Podziemia i mieszkańców „miasta nieujarzmionego”. Nie można tu pominąć i walorów zewnętrznych książki, jak staranne wydanie, liczne ilustracje, zwłaszcza fotografie uczestników walk.

Barbara Bojarska

MARIAN WALCZAK: *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939 - 1945*. Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1978, 363 ss.

Dzieje okupacji hitlerowskiej w Polsce posiadają już obszerną literaturę przedmiotu. Mimo to stanowią one nadal interesujące pole badawcze dla wielu dyscyplin naukowych. Jednym z problemów podjętych bezpośrednio po zakończeniu wojny i przez długi czas nie w pełni opracowanym były losy szkolnictwa wyższego i nauki polskiej w czasie wojny. Dzieje polskiego szkolnictwa podstawowego i średniego w czasie okupacji przedstawił przed kilku laty Józef Krasuski¹. Pisano na ten temat również w RFN². Natomiast problematykę szkolnictwa wyższego i nauki podjął Marian Walczak. Autor posiadał pewne doświadczenia w tym zakresie badawczym,

¹ J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939 - 1945*. Warszawa 1971.

² Ch. Klessmann, *Die Selbstbehauptung einer Nation. Nationalsozialistische Kulturpolitik und polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939 - 1945*. Dusseldorf 1971.